НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УКРАЇНІ

УДК 342.7:347.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2026-18.06

МИКОЛА КОЦУР
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна
ORCID: 0009-0002-9609-4189

Анотація. У статті досліджено нормативно-правові засади забезпечення права на справедливий суд в Україні. Установлено багаторівневу будову регулювання, що охоплює конституційні приписи, міжнародно-правові зобов'язання, судоустрійне і процесуальне законодавство, гарантії доступу до правосуддя та виконання судових рішень. У роботі застосовано системний, формально-юридичний і герменевтичний методи.

З'ясовано, що конституційне ядро права формують статті 3, 8, 24, 55, 59, 64, 124–129¹ Конституції України, а міжнародні параметри – стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права.

Обґрунтовано інтерпретаційно-конкретизувальне значення практики Європейського суду з прав людини та позицій Конституційного Суду України. Виокремлено установчий, статусний, юрисдикційний, процедурний, доступовий, інформаційний і виконавчий блоки нормативного забезпечення, узгодженість яких визначає реальність судового захисту.

Проаналізовано регулювання незалежності та безсторонності суду, рівності сторін, змагальності, гласності, розумних строків, правничої допомоги, мотивованості рішення та виконання.

Окрему увагу приділено адаптації судочинства в умовах воєнного стану за умови збереження сутності права та можливості участі особи у провадженні. Виявлено фрагментарність закріплення гарантій, міжгалузеву термінологічну неузгодженість, відсутність універсального тесту допустимості обмежень доступу до суду та недостатню завершеність механізмів виконання рішень.

Сформульовано пропозиції щодо синхронізації процесуальних кодексів із конституційними та конвенційними стандартами, запровадження засобу захисту від надмірної тривалості проваджень, посилення контролю на виконавчій стадії і визначення мінімальних процесуальних гарантій воєнного часу.

Ключові слова: право на справедливий суд; нормативно-правове забезпечення; судовий захист; доступ до правосуддя; судоустрій; процесуальне законодавство; практика ЄСПЛ; Конституційний Суд України; виконання судових рішень; воєнний стан.

LEGAL AND REGULATORY FOUNDATIONS FOR ENSURING THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN UKRAINE

UDC 342.7:347.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2026-18.06

MYKOLA KOTSUR
Candidate of Legal Sciences,
Doctoral Researcher at the Department of Constitutional Law
and Comparative Jurisprudence, Faculty of Law,
State University "Uzhhorod National University", Ukraine
ORCID: 0009-0002-9609-4189

Abstract. The article examines the legal and regulatory foundations for ensuring the right to a fair trial in Ukraine. A multilevel framework is identified, comprising constitutional norms, international obligations, legislation on the judiciary and judicial procedure, guarantees of access to justice, and judgment enforcement.

Systemic, formal legal, and hermeneutic methods are applied. The constitutional core of the right rests on Articles 3, 8, 24, 55, 59, 64 and 124–129¹ of the Constitution of Ukraine. Its international parameters follow from Article 6 of the ECHR and Article 14 of the ICCPR.

The interpretative role of the case law of the European Court of Human Rights and the positions of the Constitutional Court of Ukraine is substantiated. The framework is divided into constituent, status-related, jurisdictional, procedural, access-related, informational and enforcement components, whose coherence determines the effectiveness of protection.

The regulation of judicial independence and impartiality, equality of arms, adversarial proceedings, publicity, reasonable time, legal aid, reasoned judgments and enforcement is analysed. Particular attention is paid to adapting judicial proceedings under martial law while preserving the essence of the right and the individual's ability to participate.

The study identifies fragmented regulation of guarantees, inconsistent terminology across procedural branches, the absence of a universal test for restrictions on access to a court, and incomplete judgment-enforcement mechanisms. It proposes aligning procedural codes with constitutional and Convention standards, introducing a remedy against excessive length of proceedings, strengthening judicial control at the enforcement stage, and defining minimum procedural guarantees under martial law.

Key words: right to a fair trial; legal and regulatory framework; judicial protection; access to justice; judiciary; procedural legislation; ECHR case law; Constitutional Court of Ukraine; enforcement of judgments; martial law.

Постановка проблеми. Право на справедливий суд належить до основоположних гарантій, дієвість яких безпосередньо залежить від якості нормативного регулювання. Конституційне проголошення судового захисту саме по собі не забезпечує доступності суду, незалежності суддів, рівності процесуальних можливостей, розгляду впродовж розумного строку або виконання остаточного рішення. Кожна із цих вимог потребує належної законодавчої форми, інституційних механізмів і процедур, здатних унеможливити свавільне обмеження особи.

Українська нормативна модель права на справедливий суд формувалася під впливом конституційної реформи у сфері правосуддя, ратифікації міжнародних договорів, розвитку практики Європейського суду з прав людини та численних змін процесуального законодавства. Разом із цим зміна територіальної підсудності, дистанційна участь, перебої у роботі інформаційних систем, кадрові втрати та обмеження виконання певних категорій рішень змінюють звичні способи судового захисту. Стаття 55 Конституції України належить до прав, які не можуть бути обмежені навіть за воєнного або надзвичайного стану [1], що вимагає особливої нормативної точності: безпекове коригування процедури повинно зберігати сутність права та реальну можливість звернення до суду.

Метою дослідження є формування цілісної моделі нормативно-правових засад забезпечення права на справедливий суд в Україні, визначення функціональних блоків відповідного регулювання, оцінювання їх узгодженості з конституційними та міжнародними стандартами, а також обґрунтування напрямів удосконалення законодавства.

Методологічну основу дослідження становлять формально-юридичний метод, застосований для аналізу нормативних приписів; системно-структурний – для побудови багаторівневої моделі джерел; ієрархічний – для встановлення співвідношення Конституції, міжнародних договорів і законів; функціональний – для визначення призначення окремих нормативних блоків; юридична герменевтика – для врахування правових позицій Конституційного Суду України та ЄСПЛ; порівняльно-процесуальний – для зіставлення регулювання у різних видах судочинства.

Виклад основних результатів дослідження. Нормативно-правові засади забезпечення права на справедливий суд доцільно розуміти як ієрархічно впорядковану та функціонально пов'язану сукупність конституційних норм, міжнародно-правових зобов'язань, законодавчих приписів і заснованих на них процедур, які визначають організацію судової влади, доступ до суду, правила справедливого провадження, способи судового захисту та виконання судових рішень.

Конституція має найвищу юридичну силу; чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства; закони конкретизують організацію і процедуру; практика ЄСПЛ застосовується судами як джерело права відповідно до спеціального закону; рішення Конституційного Суду є обов'язковими, остаточними та визначають конституційні межі законодавчого розсуду [2; 3].

Стаття 3 Конституції України визначає утвердження і забезпечення прав людини головним обов'язком держави. Стаття 8 закріплює верховенство права, найвищу юридичну силу та пряму дію конституційних норм. Стаття 24 вимагає рівності перед законом і забороняє привілеї та обмеження

за визначеними ознаками. Стаття 55 гарантує судовий захист, оскарження рішень, дій і бездіяльності суб'єктів публічної влади, конституційну скаргу та можливість звернення до міжнародних судових установ після використання національних засобів захисту [1].

Стаття 59 забезпечує право на професійну правничу допомогу, без якої доступ до суду в юридично або фактично складній справі може бути ілюзорним. Стаття 64 забороняє обмежувати право, передбачене статтею 55, в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Стаття 124 поширює юрисдикцію судів на будь-який юридичний спір і кримінальне обвинувачення. Статті 126 та 129 закріплюють незалежність суддів, рівність учасників процесу, змагальність, підтримання публічного обвинувачення прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність, розумні строки, право на апеляційний перегляд та у визначених законом випадках на касаційне оскарження [1].

Поряд із зазначеним убачаємо за доцільне зауважити, що конституційна формула не містить окремої статті з назвою «право на справедливий суд», проте Конституційний Суд України послідовно виводить його зміст із взаємозв'язку статей 8, 55, 129 і 129[1] та статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенції). У Рішенні № 5-р(II)/2021 Суд наголосив, що сутнісний зміст судового захисту визначається з урахуванням конституційних засад судочинства і конвенційного права на справедливий суд [3]. Отже, стаття 55 є центральною, але не самодостатньою нормою, а її застосування передбачає системне залучення організаційних, процесуальних і виконавчих гарантій.

Другий рівень нормативного регулювання утворюють міжнародні договори. Стаття 6 Конвенції гарантує справедливий і публічний розгляд упродовж розумного строку незалежним та безстороннім судом, установленим законом, а також презумпцію невинуватості й мінімальні права обвинуваченого [4]. Стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Міжнародного пакту) закріплює рівність перед судами і трибуналами, публічність, інституційні вимоги до суду та деталізовані кримінально-процесуальні гарантії [5]. Загальна декларація прав людини є вихідним універсальним орієнтиром, хоча сама по собі не має у національному праві режиму ратифікованого договору [6].

Положення Конвенції діють у національній системі разом із практикою ЄСПЛ. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зобов'язує суди застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права [2]. Значення вказаного положення полягає в обов'язковому врахуванні офіційного тлумачення конвенційних гарантій під час вибору та застосування національної норми. Рішення у справі проти України одночасно породжує індивідуальні та загальні заходи виконання.

Третій рівень охоплює судоустрійне законодавство. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» конкретизує конституційну організацію судової влади. Його стаття 2 визначає завданням суду забезпечення кожному права на справедливий суд; стаття 6 регламентує незалежність судів; стаття 7 закріплює захист прав у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом; стаття 8 передбачає право на повноважний суд, а статті 9 і 10 – рівність та професійну правничу допомогу [7]. Статусні гарантії судді, автоматизований розподіл справ, незмінюваність, дисциплінарна процедура та належне фінансування мають безпосереднє значення для інституційної справедливості.

Четвертий рівень становлять процесуальні кодекси. Цивільний процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс і Кодекс адміністративного судочинства майже уніфіковано визначають завданням справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд із метою ефективного захисту, закріплюють верховенство права, рівність, змагальність, диспозитивність, пропорційність, гласність, розумність строків, обов'язковість рішення, право на апеляційний перегляд і передбачене законом касаційне оскарження. Подібність положень у вказаних нормативних актах сприяє єдності стандарту, хоча особливості юрисдикцій зумовлюють різний обсяг активності суду та розподілу доказового тягаря.

Кримінальний процесуальний кодекс виходить зі специфіки публічного обвинувачення та підвищеної інтенсивності втручання у права особи, закріплює верховенство права, законність, рівність, повагу до гідності, забезпечення права на захист, змагальність, безпосередність дослідження доказів, гласність і розумні строки [8]. Нормативний зміст справедливого кримінального провадження розподілений між загальними засадами, правилами доказування, судового контролю, підготовчого та судового провадження.

Закон «Про безоплатну правничу допомогу» створює механізм первинної і вторинної допомоги для визначених категорій осіб [9], гарантії котрого слід оцінювати за доступністю, своєчасністю та

якістю представництва, адже формальне призначення адвоката без належного часу для підготовки не забезпечує справедливості. Закон «Про доступ до судових рішень» гарантує відкритість рішень і функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень [10].

Наступний блок нормативного регулювання забезпечення права на справедливий суд стосується виконання судових рішень. Частина перша статті 129[1] Конституції установлює обов'язковість судового рішення, покладає на державу його виконання та на суд контроль [1]. Закон «Про виконавче провадження» визначає виконання завершальною стадією судового провадження і закріплює засади обов'язковості, законності, справедливості, розумності строків та оскарження дій виконавця [11]. Закон «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» регулює виконання рішень, боржником за якими є державні органи, підприємства й установи [12].

Шостий блок охоплює особливості воєнного стану. Стаття 26 Закону «Про правовий режим воєнного стану» вимагає здійснення правосуддя виключно судами, забороняє скорочення чи прискорення форм судочинства та дозволяє зміну територіальної підсудності у разі неможливості роботи суду [13]. У Рішенні № 8-р(II)/2024 Конституційний Суд України наголосив, що статті 55, 62 і 63 Конституції не можуть бути обмежені воєнним станом, а судовий контроль за триманням під вартою повинен зберігати реальний характер [14]. Слід акцентувати, що заборона обмеження статті 55 не виключає адаптації процесуальної форми. Дистанційна участь, перенесення розгляду, зміна підсудності або особливий режим доступу до приміщення можуть бути необхідними для безпеки. Їх правомірність визначається наявністю законної підстави, фактичною необхідністю, тимчасовістю та збереженням альтернативного каналу участі.

Висновки. Нормативно-правові засади забезпечення права на справедливий суд в Україні утворюють багаторівневу систему. Її конституційне ядро формують статті 3, 8, 24, 55, 59, 64, 124-129[1] Конституції; міжнародний рівень – стаття 6 Конвенції та стаття 14 Міжнародного пакту; законодавчу конкретизацію забезпечують акти про судоустрій, процесуальні кодекси, закони про судовий збір, правничу допомогу, доступ до рішень та їх виконання. Практика Конституційного Суду України та ЄСПЛ конкретизує зміст цих норм і визначає межі законодавчого розсуду.

Функціональна структура нормативного забезпечення охоплює установчий, статусний, юрисдикційний, процедурний, доступовий, інформаційний та виконавчий блоки. При цьому повнота кожного з них має оцінюватися у єдиному циклі, право втрачає дієвість, якщо доступний суд не є незалежним, належна процедура завершується невмотивованим рішенням або остаточне рішення залишається невиконаним.

Пріоритетними напрямами вдосконалення у досліджуваній сфері вбачаємо такі: синхронізація процесуальних кодексів із конституційними та конвенційними стандартами; законодавче закріплення універсального тесту допустимості обмежень доступу до суду; створення засобу захисту від надмірної тривалості проваджень; посилення судового контролю та відповідальності на стадії виконання; визначення мінімальних процесуальних гарантій воєнного часу. Насамкінець зазначимо: нормативна якість у цій сфері вимірюється не кількістю актів, а їх узгодженістю, передбачуваністю та здатністю забезпечити практичний і результативний судовий захист.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 02.09.2026).

2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 02.09.2026).

3. Рішення Конституційного Суду України від 21 липня 2021 р. № 5-р(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-21#Text (дата звернення: 02.09.2026).

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 02.09.2026).

5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 02.09.2026).

6. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 02.09.2026).

7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 02.09.2026).

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 02.09.2026).

9. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02 червня 2011 р. № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text (дата звернення: 02.09.2026).

10. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text (дата звернення: 02.09.2026).

11. Про виконавче провадження : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 02.09.2026).

12. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 05 червня 2012 р. № 4901-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text (дата звернення: 02.09.2026).

13. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 02.09.2026).

14. Рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 р. № 8-р(II)/2024 у справі про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text (дата звернення: 02.09.2026).

REFERENCES

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine dated June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

2. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23 liutoho 2006 r. № 3477-IV [On the Enforcement of Judgments and Application of the Case-Law of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine dated February 23, 2006, No. 3477-IV]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 21 lypnia 2021 r. № 5-r(II)/2021 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated July 21, 2021, No. 5-r(II)/2021]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-21#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

4. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

5. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16 hrudnia 1966 r. [International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

6. Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10 hrudnia 1948 r. [Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

7. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 r. № 1402-VIII [On the Judiciary and Status of Judges: Law of Ukraine dated June 2, 2016, No. 1402-VIII]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012, No. 4651-VI]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

9. Pro bezoplatnu pravnychu dopomohu: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2011 r. № 3460-VI [On Free Legal Aid: Law of Ukraine dated June 2, 2011, No. 3460-VI]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

10. Pro dostup do sudovykh rishen: Zakon Ukrainy vid 22 hrudnia 2005 r. № 3262-IV [On Access to Court Decisions: Law of Ukraine dated December 22, 2005, No. 3262-IV]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

11. Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 r. № 1404-VIII [On Enforcement Proceedings: Law of Ukraine dated June 2, 2016, No. 1404-VIII]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

12. Pro harantii derzhavy shchodo vykonannia sudovykh rishen: Zakon Ukrainy vid 5 chervnia 2012 r. № 4901-VI [On State Guarantees Regarding the Enforcement of Court Decisions: Law of Ukraine dated June 5, 2012, No. 4901-VI]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

13. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 r. № 389-VIII [On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine dated May 12, 2015, No. 389-VIII]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

14. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 18 lypnia 2024 r. № 8-r(II)/2024 u spravi pro harantii sudovoho kontroliu za dotrymanniam prav osib, yakykh utrymuiut pid vartoiu [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated July 18, 2024, No. 8-r(II)/2024, in the case concerning guarantees of judicial control over the observance of the rights of persons held in custody]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text (accessed September 2, 2026). [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.11.2026